

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və
müasir
fəlsəfəsi şöbəsinin müdiri, dos., dr.
Faiq Ələkbərli

II yazı

Yeni dövrdə Türk, Türklük, Türkçülük anlayışlarının yalnız milli mənsubiyyət, milli kimlik deyil, eyni zamanda sosial-fəlsəfi bir sistem olmasını ilk ortaya qoyanlardan biri Şeyxülislam Axund Molla Əhməd Səlyani olmuşdur. Türk, Türklük, Türkçülük anlayışlarının sosial-fəlsəfi mahiyyət daşımasını, bu anlamda İslam dini, İslamla müəyyən qədər paralellik kəsb etməsini də Əhməd Səlyani dərin-dən əxz etmişdir. Şübhəsiz, Əli Bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında Türk, ya da Turan fəlsəfəsinin formalaşmasının əsas səbəbkarı da Əhməd Səlyanidir. Əhməd Hüseynzadə Qafqazın şeyxülislamı kimi dini və dünyəvi məsələlərə münasibətdə daim mütərəqqi-yenilikçi yol tutmuşdur. “Axund Molla Əhmədin tarixə, maarifə, ədəbiyyat tarixinə dair tədqiqatları bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməyib. Onun ən böyük xidməti çətin və ağır zəhmət hesabına yazdığı Azərbaycan tarixindən bəhs edən “Bəsəül-nas fi-məmləkəti-Qafqaz” və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən “Tarixi-ədəbiyyatı-Türk” əsərləridir. “Bəsəül-nas fi-məmləkəti-Qafqaz” adlı çox qiymətli əsəri XIX əsrdə Abbasqulu Ağa Bakı-xanovun “Gülüstanı-İrəm” əsərindən sonra Azərbaycan tarixindən bəhs edən ikinci mükəmməl kitab sayılır. Müəllifin bitirə bilmədiyini bu əsər 70 səhifədən ibarətdir və farsca qələmə alınıb”. Deməli, Şeyxülislam Əhməd Hüseynzadə dini əsərləri ilə yanaşı, təhsil-təربiyəyə aid “Dilgüşə”, “Tərbiatul-ətfal”, “Muəllimul-ətfal-fi-təriqə təlimə ətfal”, eyni zamanda Azərbaycan Türk tarixindən və ədəbiyyatından bəhs edən “Bəsaul nas-fi-məmləkətul Qafqaz”, “Tarixi-ədəbiyyatı-Türk” adlı əsərlərin müəllifi kimi də məşhur idi.

Şeyxülislam Əhməd Hüseynzadəni yaxından tanıyan Mirzə Fətəli Axundzadə məktublarının birində onun haqqında belə yazırdı: “Müxtəlif elmlər və fənlər sahəsində - astronomiya, coğrafiya, riyaziyyat, təbiət, tarix, hikmət və xüsusilə fiqh-elmi sahəsində bütün Qafqaz ölkəsində Şeyxülislamın tayı-bərabəri yoxdur. O, filosof təbiətli, liberal məsləkli, tərəqqi sevn, fitrən fəşahətli bir adamdır”.

Yeri gəlmişkən, Sovetlər birliyi dövründə Azərbaycan xalqının şüuruna yanlış bir mülhizə təlqin edirdilər ki, “millət” anlayışını Azərbaycanda elmi ədəbiyyata ilk dəfə M.F.Axundzadə getirmişdir. Belə ki, M.F.Axundzadə məqalələrində “millət” sözünü dini kimliyi əks etdirən “millət” anlayışı ilə deyil Avropa mütəfəkkirləri kimi, yalnız siyasi anlamdakı “millət” məfhumunu qəbul etmişdi. Halbuki “Qərb milliyyətçiliyi”nin ortaya çıxması 17-18-ci əsrlərdən başlayırsa, Şərqdə “milliyyətçiliyi”n kökləri daha dərin-dir. Çünki Qərbdə müqayisədə Şərqi millətləri daha qədimdirlər: misirlilər, şumerlər, hettler, assurlar, hindlilər, çinlilər, türklər,

farslar və b. Demək olar ki, onlar çoxdan millət üçün vacib olan ərazi, dil, din, hakimiyyət birliyini də müəyyənləşdirmişdilər. Qərblilər ən qədim millətləri kimi yalnız yunanlar və romalılarla öyünə bilirlər ki, onlar da Şərq millətləri ilə müqayisədə çox “gənc”dilər. Bunu dolayısıyla da olsa, alman filosof Kurt Hübner “Millət: unudulmaqdan intibaha” (1991) əsərində etiraf etmişdir. O yazırdı ki, millət fenomeni yeni dövrün kəşfi deyil, qədim, antik və orta çağ dövlətlərinin də substonsional əsasını təşkil etmişdir. Bu anlamda da yeni dövrdə milliyyət, millət, xalq anlayışlarının milli formuləsi Əhməd Səlyanilərdən, Əli Bəy Hüseynzadələrdən başlamışdır.

Azər Turana görə, Axund Əhməd Səlyaninin gördüyü işləri, fəvqəladə xidmətləri, yazdığı kitabları imkan verir ki, şeyxin adı Azərbaycan maarifçilik hərəkatının öndə gələn xadimlərinin ismi ilə bərabər halandırılınsın: “Təkcə Axund Əhməd Səlyaninin varlığı ruhani tənəkkürün Azərbaycanda nüvə mütərəqqi əhəmiyyət kəsb etdiyini isbatlamaq üçün

cümlədən turançılıq) ondan az olmaya-caq qədər bir dünyagörüş, fəlsəfi tənəkkür idi. Bunu anlamaq üçün, Ə.Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” başlıqlı silsilə yazılarını oxumaq yetərlidir. Çünki Əli Bəy Hüseynzadə bu əsərində çox incə şəkildə Türk, Türklüyün yalnız bədən, gen-qan daşıyıcısı anlamındakı milliyyətçiliyi deyil, eyni zamanda tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxan bir dünya-görüş, bir sosial-fəlsəfi təlim olduğunu da ortaya qoymuşdur.

Doğrudur, Əli Bəy Hüseynzadə ilk dövrlərdə yazırdı ki, bizim dirilişimiz “Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qıyafətli” prinsiplərinə əməl etməklə bağlı olmalıdır. Ancaq böyük bilgimiz onu da yaxşı başa düşürdü ki, artıq Türklüyü yalnız “qandan” ibarət görmək çox da doğru deyil. Ona görə də, o, çox keçmədən Türklüyü qandan çox hissiyyatla bağlayırdı: “Füyuzat”ın tutduğu yol türk-lük, müsəlmanlıq və avropalıqdır. Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, İslam dini ilə mütədəyyn

Məsələn, Yusif Akçuraya görə Ə.Hüseynzadə müsəlman türkləri arasında ilk turançı, ilk panturançı hesab olunur. Y.Akçura yazırdı: “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək... türkçülərin fəaliyyətində bir vəhə mahiyyətini haiz olan bu üçüz (üçlü-F.Ə.) ümdənin əsl atası Hüseynzadə Əli Bəydir. Məhz siyasət sahəsində, biri digərinə zidd kimi görünən türklük, islamlıq, osmanlılıq siyasətlərinin, bu üç tərəzi siyasətin, qabili tənqid olduğunu Əli Bəy iddia etmiş və “Füyuzat”ın 10 iyul ihtilalından əvvəl çıxmış nüsxələrindən birində “türklük, islamlıq və avropalıqlıq” qayələrinin məmzucən (sintez edərək-F.Ə.) istehsalını tövsiyə etmişdi”.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazırdı: ““Füyuzat” jurnalı “Türk Yurdu”nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da türkçülük mövzusunı daha öncə işə salmış, hətta mərhum Ziya Bəyin son çağlarda “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm” çağırışı ilə

Türkçülük təliminin mahiyyəti: siyasi-ideoloji, yoxsa sosial-fəlsəfi cərəyan

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazırdı: ““Füyuzat” jurnalı “Türk Yurdu”nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da türkçülük mövzusunı daha öncə işə salmış, hətta mərhum Ziya Bəyin son çağlarda “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm” çağırışı ilə göstərdiyi anlamı Əli Bəy Hüseynzadə “Türk qanlı, İslam imanlı və firəng geyimli olaq” formulu ilə açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli Türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərində daha çox gəlməmişdir”. Mirzə Bala Məmmədzadə də yazırdı ki, Türkçülüyn, o cümlədən Azərbaycan Milli-Türk hərəkatının kamilləsməsində, onun ictimaiyyətinin şüurlanmasında “Füyuzat” jurnalı və onun əsas yazarı Ə.Hüseynzadə müstəsna rol oynamışdı...

və Avropa mədəniyyəti-haziresilə mütəməddin olmaqdır”. Deməli, Əli Bəy Hüseynzadə Türklüyün yalnız qan deyil bir hissiyyət (dünyagörüş) olduğunu da yaxşı bilir, bildiyi üçün də şeirlərinin birində yazırdı ki, dinlər belə müsəlman türkü ilə xristian türkünə ayıra bilməz. Burada da söhbət qandan daha çox Türk dünyagörüşünə, Türklük şüuruna bağlılıqdan gedirdi.

Ə.Hüseynzadənin Türkçülük, İslamlıq, Çağdaşlaşmaq düsturunun ilk müəllifi olmasını M.Ə.Rəsulzadə, Z.Gökəlp, Y.Akçura, M.B.Məmmədzadə və başqa mütəfəkkirlər də dəfələrlə qeyd etmişlər.

göstərdiyi anlamı Əli Bəy Hüseynzadə “Türk qanlı, İslam imanlı və firəng geyimli olaq” formulu ilə açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli Türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərində daha çox gəlməmişdir”. Mirzə Bala Məmmədzadə də yazırdı ki, Türkçülüyn, o cümlədən Azərbaycan Milli-Türk hərəkatının kamilləsməsində, onun ictimaiyyətinin şüurlanmasında “Füyuzat” jurnalı və onun əsas yazarı Ə.Hüseynzadə müstəsna rol oynamışdı.